

В.А. РОМЕНЕЦЬ – ФУНДАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Іван ДАНИЛЮК

Copyright © 2012

**“Історія нічому не вчить, і ніякої корекції поведінки не відмічається,
бо кожний народ має свій характер і своє історичне покликання”.**
(В.А. Роменець)

Володимир Андрійович Роменець (1926–1998) – дійсний член Академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; лауреат премії АПН України та премії імені М. Максимовича (1994 р.), премії імені Г. Челпанова Психологічного інституту Російської академії освіти (1997 р.); видатний український учений, фундатор вітчизняної історико-психологічної науки, який відкрив перспективні шляхи розвитку психологічної науки; автор близько 170 наукових праць, у тому числі 7 томів фундаментальних досліджень з історії всесвітньої психології від епохи стародавнього світу до наших часів [див. 3].

У науковій творчості В.А. Роменця органічно поєднувалися в одну систему психологія та філософія. Та це й зрозуміло, адже без філософських основ психологічна думка не є повноцінною. Психологія, довгий час перебуваючи в межах філософії, відображала її головне завдання – збагатити своєрідність бачення світу, винайти стратегію поведінки з визначенням сенсу життя, висвітлити індивідуальну неповторність людського існування. Спокуса вийти за межі філософії й стати самостійною наукою позначилися на її статусі. Про це Володимир Андрійович писав, що серед психологів узагалі та істориків психології зокрема існує переконання, що за філософською психологією постає психологія наукова, причому “без будь-якої метафізики”. “У ХІХ столітті існували дві антагоністичні психології, одну з яких звинувачували в тому, що вона не визнає дійсної неповторності людської психіки, зводить людину до рівня тваринного існування; другий напрям звинувачували в тому, що він утрачає у своєму підкреслюванні неповторного принципи та вимоги науковості. У таких акцентах була своя історично обмежена правда” [5, с. 47].

Представники першого напряму прагнули надати психології статусу науки, яка мала б загально визнані положення, сформульовані на принципі об’єктивності. Природничі науки стали для такої психології взірцем. Оперта на такі засади, психологія, зрештою, втрачає своє духовне коріння, ту основу людського життя, заради якої особа взагалі хоче жити, а не біологічно існувати. Дійсна психологія, на думку В.А. Роменця, враховує ці дві сторони свого предмета. “Дивно й парадоксально, – пише він, – що психологія ХХ століття вела зовні успішну самовіддану боротьбу з психологічним, утрачала його, не помічала його присутності у поведінкових феноменах. Це була сліпота, властива таким науковим напрямкам психології цього століття, як бігевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія та ін. Ідею поєднання біологічного й соціального у психології можна було здійснити тільки через ідею культури. Вона може виражатися у стабільних формах – у звичаях, етичній поведінці, церемонії тощо. Це може бути культура неповторного, непередбачуваного вчинку” [7, с. 596].

Ідея про розвиток “другої психології” (у розумінні Вундта – це *Voelkerpsychologie*, що її він протиставляє “фізіологічній психології” як експериментальному дослідженню безпосереднього досвіду), яка відводила культурі центральну роль, відродилася у 70-х роках ХХ століття. Появу паростків “другої психології” можна виявити у багатьох національних традиціях [2]. І саме Володимир Андрійович чи не найповніше обстоював цю ідею на українському ґрунті. Згідно з культурно-історичним підходом, психічні процеси є культурно та історично опосередкованими, контекстуально специфічними, виникають із практичної діяльності людини й у ній укорінені. Тому не бажано відокремлення внутрішніх особливостей розуму від зовнішніх особливостей соціо-

культурного середовища, форми від змісту, “глибинного” від “поверхневого”, внутрішніх механізмів від усіх інших зовнішніх упливів.

Психологія виявляє себе у всіх сферах людського повсякдення, й тому видається невловимою, поки не досягне відчутних результатів у діяльності. Теперішні настрої, застигаючи в культурі, впливають на членів спільноти, оживляючи для нових її поколінь минулий психічний досвід. Культура, таким чином, є передавачем інформації про напрацьований попередниками психічний досвід певної епохи, етнічного чи національного загалу.

Науковий підхід є актуальним, доки психологія досліджує нижчі психічні функції. Якщо такі елементарні психофізіологічні явища, як відчуття й рух, елементарні форми уваги й пам'яті, безперечно, є природними функціями нервової тканини, то вищі психічні процеси (довільне запам'ятовування, активна увага, абстрактне мислення, вольова дія) не можна зрозуміти як безпосередні функції мозку. Успіх у поясненні так званих нижчих психічних процесів пояснюється тим, що під час їх вивчення застосовують пояснювальний принцип, адекватний об'єкту дослідження. Ці явища детерміновано головним чином фізіологічними й загальнобіологічними чинниками, які й слугують підставою у їх поясненні, тоді як особистість людини, більшість її способів поведінки, мислення й запам'ятовування тощо не породжені природою, а тому їх не можна пояснити суто фізичними та фізіологічними чинниками.

Коли психологія, озброєна “науковістю” ХХ століття, намагається застосувати її до тлумачення вищих психічних функцій – людської духовності, то вказаний підхід втрачає вагомість. Тому “науковість” перетворюється на свій кризовий стан і стає “сцієнтизмом”, що своєю чергою, повертає назад до засад філософії, надаючи тим самим психології людського (гуманістичного) образу, який дає змогу особі реалізувати своє життєве призначення у світі.

Для розуміння сутності вищих психічних процесів людини, В.А. Роменець, як і його попередники Е. Дюркгейм, П. Жане, Л.С. Виготський, пропонує вийти за межі організму й шукати корені цих складних процесів у культурі й історії, предусім у спілкуванні дитини з дорослими членами суспільства, в об'єктивній реальності предметів, знарядь, у мовленні. Вищі психічні процеси повинні бути пояснені через культуру й історію, через факти не біології й фізіології, а історії, соціології, культурології, семіотики, етнографії, культурної

антропології. Підставою для звернення до них “слугує не незастосовність експерименту під час вивчення вищих процесів, як вважав Вундт, а та проста обставина, що будь-яке явище має бути пояснене через причини, які його породили” [11, с. 10].

Для розкриття зв'язку історії психологічної думки з історією людської культури В.А. Роменець використовує вчинковий принцип. “Саме через структуру вчинку, як він тлумачиться в історичному ключі, відкривається можливість показати справжні зв'язки психології з іншими дисциплінами, евристичну взаємодію між ними. Вчинок постає також загальним феноменом людської культури” [5, с. 53].

На те, що категорія вчинку має загальнокультурне тлумачне значення, переконливо вказав М.М. Бахтін. “Кожна моя думка з її змістом є мій індивідуально відповідальний учинок, один з учинків, із яких складається все моє єдине життя як суцільне учиняння, тому що все життя у цілому може бути розглянуте як деякий складний учинок” [1, с. 83].

Окрім історії всесвітньої та української, історичної та етнічної психології, В.А. Роменець займався проблемами психології творчості. Причому й тут дослідження ключових питань також здійснювалося Володимиром Андрійовичем **через формат** категорії вчинку. Скажімо, у всі віки вчених цікавив творчий процес обдарованої людини, на що стимулювали генії думки, котрі створювали шедеври літератури, мистецтва, робили наукові відкриття, задовольняючи тим самим потреби людської розвиткової культури. Лише на межі ХІХ–ХХ століть з'явилася потреба в осягненні механізмами творчості людей. Інтерес до розробки, дослідження неповторного, унікального в людській психіці, як наголошує В.А. Роменець, особливо виявився у широкій постановці питань психології творчості [7, с. 68]. Психологи намагаються розкрити наукові засади творчої особистості. Їх цікавлять питання вчинкового характеру структури творчого процесу, творчість як оригінальна комунікація, уява та її психофізіологічна основа, типи обдарованості тощо. Отож у тому, що В.А. Роменець як представник української психології займався проблемами вивчення “творящої природи” (*natura naturans*) людини немає нічого дивного, адже вітчизняні психологи на межі ХІХ і ХХ століть здобули найбільшого визнання саме у царині психології творчості. В Наддніпрянській Україні, зокрема в Харкові, постала широковідома глибиною своїх культурно-гу-

маністичних спрямувань школа “психології творчості”. З 1900 по 1923 роки ця школа видала серію книг у восьми томах під назвою “Питання теорії і психології творчості”. У Західній Україні Іван Франко своєю працею “Із секретів поетичної творчості”, яка вийшла в 1898 році, започаткував психологію творчості кінця XIX – початку XX століття.

Науковий доробок В.А. Роменця у галузі психології творчості становлять такі фундаментальні праці, як “Фантазія, пізнання, творчість” (1965), “Психологія творчості” (1971), “Виховання творчих здібностей у студентів” (1973) та низка статей, опублікованих у збірниках та журналах. Вони й досі не втратили актуальності. До прикладу особливо цінним є потрактування Володимиром Андрійовичем розвитку творчості в онтогенезі людини (дитина – підліток – юнак – молода особа). Це здебільшого розробки спеціальних питань розвитку молодшої людини або проблем виховної роботи з молоддю. “Не менш важливе і практичне значення, – писав він, – має цілісна психологічна характеристика віку молодості, насамперед його творчих можливостей” [9, с. 109].

Вихованню творчих здібностей у студентів В.А. Роменець надавав великого значення. Він вважав, що потреба людини у самовираженні – це невід’ємна характеристика її психічного здоров’я, а відтак гармонії із собою, коли відсутній внутрішній розлад, має місце творча праця у напрямку реалізації власних здібностей та обдарувань. У цьому контексті в бесідах за матеріалами анкет із студентами перших курсів психологічного відділення філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, Володимир Андрійович відслідковував ранні форми вияву інтересу до психології. “Головне у вихованні здібностей до наукової творчості: а) відірватися від теоретико-термінологічної схеми, засвоєної поверхово; б) дійти до “первісного факту”, здійснити інтуїтивне осягнення; в) оформити його поступово в образі фантазії; г) організувати все здобуте як логіко-мисленнєву структуру” [4, с. 42].

Поверховий погляд полягає в однобічності суджень, у намаганнях на основі якогось одного поняття з’ясувати природу речей. Це так званий дилетантизм у науці. Але, на думку Роменця, він має той позитивний момент, що імітує цільну картину світу. Втрата, що при цьому має місце, ще не помітна; в таких узагальненнях людина дістає велике задоволення. На цьому шляху перше наукове відкриття: певна сукупність категорій пояснює цілі конти-

ненти навколишнього світу. Будь-які спроби показати явище, що не може бути витлумачене на основі таких операцій, підлягають осудові. Таким дилетантизмом страждають не тільки молоді вчені, а нерідко й маститі, й навіть певні періоди у розвитку науки.

Пропрацювавши в Київському університеті імені Тараса Шевченка більше 30 років, подолавши шлях від старшого викладача до професора кафедри загальної та інженерної психології, В.А. Роменець не міг залишити поза увагою одне з найґрунтовніших відношень у навчальному процесі – “учитель та учень”, у якому встановлюються найінтимніші механізми передачі та виховання творчих здібностей. “Тут, – зауважує він, – найзмістовніша ділянка соціальної психології, адже запозичення, наслідування та оригінальність виявляють дуже своєрідну специфіку. Живий контакт учителя та учня не можуть замінити ніякі книжки, підручники тощо” [4, с. 92–93].

В.А. Роменець, услід за М.М. Бахтіним, вважав, що людська психіка – це “сума діалогів”; її принципово не можна вивчати, абстрагуючись від того діалогу, який учитель обов’язково веде з учнем у процесі виховання. Учитель фактично стає схожим на царя Мідаса: до чого б він не доторкнувся до свідомості вихованця, все автоматично перетворюється в діалог між ними. Саме в діалозі з Учителем з великої літери учень розвивається, пізнає себе, стає компетентним у розумінні культури.

Загалом В.А. Роменець досліджує творчість у феноменологічному ключі, прагнучи через аналіз емпіричної психології творчості та її концептуальне осмислення осягнути сенс творчої діяльності людини. Сходження ж від конкретного до абстрактного тут здійснюється на засадах теорії вчинку. Зокрема, через концептуальний формат структури вчинку досліджуються складні механізми як процесу творчості взагалі, так і особливості психологічних побудов окремих авторів. А це означає, що детально вивчаються ситуаційний, мотиваційний, дійовий та післядійовий компоненти вчинання творчої особистості як довершена циклічність: від специфіки переживань до аналізу засобів їх подолання, способів мислення та рефлексії скоєного. Отож учинок розглядається в логічному та історичному аспектах, як такий він здійснюється в будь-яку епоху, але акцентування певної його сторони, де домінування того чи іншого компонента виявляє рівень його зрілості і, таким чином, характеризує ту епоху, для якої він є типовим. Кожен рівень

розвитку психології ставить свої акценти у цій історично змінній структурі, є в найістотніших рисах змістом, визначає смисл історії психології, наукової творчості у її предметному лоні в цілому.

Переживання вчинку, тобто його післядія, – це завжди засаднича умова визрівання нової дії, що забезпечує безперервний поступ людського духу. Якраз післядія, за Володимиром Роменцем, є совістю вчинку. “Післядія як совість вимагає самопокарання людини, й тільки у цьому разі вона постає у всій завершеності свого вчинку. Таке покарання виявляється у різних формах. Це може бути резигнація, або самопокарання, ... перенесення провини на іншого й покарання саме його шляхом експансії – поширення своїх намагань на іншу особу. Однак провини залишається й мусить бути спокутувана” [7, с. 599].

Якщо у переживанні такого специфічно культурного утворення як сором, яке гарантує дотримання групових нор “Ми”, ще не має розмежування вчинку і мотиву (соромитися можна навіть за випадкових обставин, що не залежать від людини), то почуття провини поширюється не тільки на вчинки, а й на потаємні думки. Позитивним корелятом провини є почуття власної гідності, адже власне достоїнство особа створює сама, не потребуючи зовнішнього підтвердження. Почуття провини й почуття власної гідності – це дві сторони дієвого особистісного контрольного механізму – совісті.

І це підтверджує життя: “безсовісна”, – кажуть про людину, яка не має внутрішньої очищувальної реакції на обов’язок. Ця реакція, за В.А. Роменцем, виявляється насамперед у процесі формування честі, котра потребує відновити чистоту совісті. Честь характеризується відходом особи від примусу з боку зовнішніх обставин, вивільненням у тій чи тій формі з-під тиску необхідності. Ще Аристотель свого часу, коли його запитали: “Що Вам дало багатолітнє вивчення філософії?”, відповів: “Вона навчила мене добровільно робити те, що інші роблять від страху перед законом”. Відтак лише у чесному вчинку людина знаходить свою гідність.

Очевидно, що будь-яку вчинкову дію треба прояснити й оцінити, себто здійснити післядію. Однак Володимир Андрійович приходить до висновку, що “психологія не квапиться зробити післядію своїм головним предметом, втрачає свою істинність, валідність методу й методології” [7, с. 599]. Й у цьому пункті своїх роздумів він постає як справжній Учитель, аргументуючи можливість кожного піднятися над обставинами. На його думку, слід виховувати в

людині переконання, що, зрештою, не обставини панують над нею, а сама вона має владу над обставинами та своїм власним учинком, котрий є вищим вираженням її духовного поступу або деградації. Обставини у головних своїх рисах можуть повторюватись, але суб’єкт вчинку – ніколи, адже кожний людський учинок – індивідуалізована, неповторна акція [Там само].

Проте вчинковий принцип у дослідженні творчості не заперечує наявних досягнень ні у розумінні культурно-історичної її детермінації, ні у сфері аналізу механізмів та рушійних сил її розвитку. Він лише надає їм більшого обсягу та просвітленої ясності. Наприклад, міфологічний період у розвитку психології у витлумаченні академіка Роменця отримує психологічний зміст чи психічне підґрунтя в аналізі ситуативного компонента вчинку, філософський – мотиваційному, науковий – дійовому і післядійовому, а ідея розробки основоположних проблем у психології отримує свою історико-логічну завершеність через її концептуальне обрамлення *вчинковим принципом*. Він виділяє на засадах структури вчинку такі великі психологічні проблеми: тотем і спільність, ритуал – учинок, нірвана – гедонічний потяг, людське – вселюдське, мікрокосмос – макрокосмос, душа – вище існування (Бог), “Я” – “Інший”, страждальність – самодостатність, інтелектуальне – моральне, біологічне – соціальне, самопізнання – самостворення. Домінування цих проблем у психології визначається як культурними, так і суто індивідуально-психологічними чинниками, хоча й підпорядковане структурі вчинку в його історико-логічному розгортанні.

В.А. Роменець на прикладі легенди про Тарквінія і Лукрецію, історія якої стала лейтмотивом творчості багатьох художників, письменників, мислителів, виявляє відмінності в акцентуванні того чи того компонента вчинку. Воднораз він приділяє велику увагу тлумаченню тексту як матеріалу і як предмета психології творчості, таким чином продовжуючи європейські традиції пізнавальної любомудрості. Для нього характерне особливе ставлення до культурно-історичного матеріалу, до константних ідей, образів, сюжетних перипетій, причому не у їх статичності, монументальності, непорушності. Вчений вирішує проблему герменевтичного кола таким чином, що творець постає у його історичній визначеності, детермінованості, водночас залишаючись самому собі своїм скульптором і творцем.

В останніх працях Володимира Андрійовича особливо гостро відчувається громадянська

відповідальність за створене, його вплив і місце серед загальнолюдських цінностей. Як мислитель, котрий торує нові світоглядні шляхи, він відповідальний за долю співвітчизників, які підуть після нього цим самим шляхом у незвідане майбутнє.

1. Бахтин М.М. К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник. 1984-1985. – М.: Наука, 1986. – С. 80–160.
2. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. – М.: “Когито-Центр”, Изд-во “Институт психологии РАН”, 1997. – 432 с.
3. Психологія і суспільство: Спецвипуск, присвячений 85-й річниці з Дня народження Володимира Андрійовича Роменця. – 2011. – №2. – 190 с.
4. Роменець В.А. Виховання творчих здібностей у студентів / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1973. – 96 с.
5. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: [навч. посібник] / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2005. – 916 с.
6. Роменець В.А. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: [навч. посібник] / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.
7. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX століття: [навч. посібник] / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
8. Роменець В.А. Історія психології XX століття: [навч. посібник] / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.
9. Роменець В.А. Психологія творчості / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
10. Роменець В.А. Фантазія, пізнання, творчість / В.А. Роменець. – К.: Наукова думка, 1965. – 151 с.
11. Роменець В.А. Художні антецеденти психологічного самопізнання народу: “Енеїда” І.П. Котляревського / В.А. Роменець // Проблеми соціальної психології. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 2. – С. 32–38.
12. Тульвисте П. Культурно-историческое развитие вербального мышления / П. Тульвисте. – Таллинн: Валгус, 1988. – 342 с.

АНОТАЦІЯ

Данилюк Іван Васильович.

В. А. Роменець – фундатор вітчизняної історико-психологічної науки.

У статті зазначається, що В. А. Роменець відкрив перспективні шляхи розвитку психологічної науки. Дослідження історії психології, історичної психології, психології творчості здійснювалося ним через формат *категорії вчинку*, що є логічним осередком суб'єкта психічної активності. Сциентистське мислення, котре домінувало у психології наприкінці XIX – на початку XX століття, пояснює психіку як засіб для цілей, тоді як “друга психологія” (за визначенням В. Вундта), що використовує культурно-історичний підхід, наполягає на тлумаченні психіки як мети у собі самій. Фундатором психології, яка відводить культурі центральну роль в українській науці, є академік Володимир Роменець. У підсумку це дозволило у багатьох випадках визначити психологію через культуру, а факти культури через психічну організацію індивідуального світу Я людини. Стверджується, що дійсним чинником поведінки є культура як психологічний феномен або психіка як культурний феномен. Особливу увагу тут надано післядії як совісті вчинку.

Ключові слова: В. А. Роменець, історія психології, психологія творчості, М.М. Бахтін, учинковий принцип, взаємозв'язок культури й психології, вчинковий характер структури творчого процесу, післядія як совість учинку.

АННОТАЦИЯ

Данилюк Иван Васильевич.

В. А. Роменец – основатель отечественной историко-психологической науки.

В статье отмечается, что В.А. Роменец открыл перспективные пути развития психологической науки. Исследование истории психологии, исторической психологии, психологии творчества осуществлялось им сквозь формат категории поступка как логического центра субъекта психической активности. Сциентистское мышление, которое доминировало в психологии в конце XIX – начале XX века, объясняет психику как средство для целей, тогда как “вторая психология” (по определению В. Вундта), которая использует культурно-исторический подход, настаивает на толковании психики, имеющей цель в себе самой. Основателем психологии, которая отводит культуре центральную роль в украинской науке, является академик Владимир Роменец. В итоге это позволило во многих случаях определить психологию сквозь культуру, а факты культуры сквозь психическую организацию индивидуального мира Я человека. Утверждается, что истинным фактором поведения является культура как психологический феномен или психика как культурный феномен. Особое внимание здесь уделено последствию как совести поступка.

Ключевые слова: В.А. Роменец, история психологии, психология творчества, М.М. Бахтин, поступковый принцип, взаимосвязь культуры и психологии, поступковый характер структуры творческого процесса, последствие как совесть поступка.

ANNOTATION

Danyliuk Ivan.

V.A. Romenets' – Founder of National Historical-Psychological Science.

The article states that V. Romenets' opened the perspective ways of the development of psychological science. He has investigated history of psychology, historical psychology, psychology of creativity through the format of action, which is a logical center of a subject of psycho activity. Scientific thinking, which dominated in psychology in the late XIX – early XX, explains psychics as a means for goals, while “another psychology” (W. Wundt), which uses cultural-historical approach, insists on interpretation of psychics as a goal in itself. Academician V. Romenets' was a founder of psychology, which gives culture the first place in Ukrainian science. Ultimately it would allow in many cases to determine psychology via culture and facts of culture via the psychic organization of individual world of Self-human. It has been stated that the real factor of action is culture as a psychological phenomenon or psychics as a cultural phenomenon. Special attention has been paid to the post-action as conscience of action.

Key words: V. Romenets', history of psychology, psychology of creativity, M. Bahtin, action principle, interconnection of culture and psychology, action character of structure of creative process, post-action as conscience of action.